

С.Б. ПОГОРЕЛОВ,
С.А. БЕБЕЛО,
Київський національний економічний університет

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ

Українське суспільство на шляху ринкових перетворень зіткнулось з багатьма непередбачуваними проблемами об'єктивного і суб'єктивного характеру в різних сферах його життєдіяльності. Залучення до наукового арсеналу сучасної методології та аналітичного інструментарію інституціонального аналізу істотно збагачує і поглиблює теоретичну розробку проблем трансформаційної економіки. Інституціональний підхід до цих проблем дозволяє повніше враховувати взаємозв'язок економічних, соціальних, політичних, правових та інших складових системних перетворень у стратегії трансформаційних зрушень, а також вплив цих складових на суспільну та індивідуальну свідомість, психологію, етику та мораль, без яких досягнення бажаної збалансованості економічних реформ є проблематичним.

В нашій літературі неодноразово відзначалося, що заходи щодо реформування української економіки є теоретично недостатньо обґрунтованими та багато в чому і непослідовними. Так, обрана на початку реформ модель ринкових перетворень фактично зводилася до логіки однобічного економізму без урахування пріоритетності інституційних перетворень, необхідності посилення в процесі реформ дієздатності держави, взаємозв'язку економічних та неекономічних чинників суспільного розвитку, економіки та суспільства загалом. [1, с.15].

Саме відсутність на початку господарських реформ дієвої системи управління трансформаційними процесами, захоплення вітчизняних реформаторів неоліберальними концепціями з властивою їм ідеалізацією самодостатності вільної гри ринкових сил значно ускладнили неминучий при переході до ринку економічний спад в Україні, зробили його досить тривалим і

глибоким. У результаті виникла суперечність між новими ринковими відносинами та існуючою системою управління, яка фактично гальмує їх. Розв'язання цієї суперечності вимагає проведення адекватної новим реаліям реформи складно структурованої системи відносин власності як умови і фактора раціоналізації базових трансформаційних процесів у країні, що і є головною метою нашої статті-доповіді. Наукове обґрунтування такої реформи, як і ринкової трансформації взагалі, має базуватися на загальноприйнятих у світовій практиці положеннях про інституціональне середовище та його значення для функціонування системи власності в контексті глобальних тенденцій постіндустріального розвитку людської цивілізації.

Застосування інституціонального інструментарію надає можливість знайти ефективні механізми узгодження інтересів основних груп суспільства і тим самим значно прискорити динаміку позитивних соціально-економічних зрушень. Багато наших науковців стверджує, що в рамках тієї економічної теорії, на якій базувалися здійснювані перетворення, стало неможливим пояснити, в якому напрямку необхідно коректувати подальший курс української ринкової трансформації.[2: 4] Оскільки глибока трансформаційна криза охопила і економічну теорію, подальший її розвиток можливий лише на основі нової парадигми, яка б більш адекватно відображала перехідні процеси в постсоціалістичних економіках.

Аналіз сучасної науково-економічної літератури показує, що нині посилюється критичне ставлення до того теоретичного обґрунтування системи фундаментальних заходів, спрямованих на

швидку стабілізацію і приватизацію, яким донедавна була неокласика. В цьому контексті альтернативний підхід пропонує інституціональна економіка. Вона виходить з того, що трансформація економічних систем означає встановлення нових правил гри, відповідно до яких спочатку змінюються лише окремі формальні інститути (закони і таке інше). Проте успіх економічних трансформацій значною мірою залежить і від того, чи вдалося змінити неформальні інститути (цінності, настанови, звичаї). В комплексі мова йде про їхнє інституціональне забезпечення. Саме поняття „інституціональне забезпечення” ми трактуємо у двох аспектах. По-перше, це звичаї, традиції, норми поведінки, які прийняті в суспільстві, - „інституції”. По-друге, це їхнє закріплення у вигляді законів, організацій, установ тощо - „інститути”. Останні є формами і межами діяльності суб'єктів. При цьому інституціональне забезпечення, регулююче економічні процеси, формується і відпрацьовується в процесі еволюції, а не просто за допомогою “шокових” перебудов.

Ретроспективний аналіз показує, що з плином часу економічна діяльність демонструє свою залежність від багатьох норм. Вона повинна здійснюватись у визначених формах і не викликати відкритої соціальної напруженості в суспільстві. З іншого боку, необхідне звернення до системних засад життєдіяльності суспільства, в тому числі і його економіки, а також досягнення достатньо чіткого уявлення про характер та множинність суспільних процесів. Не дивлячись на свою, як здається, строкату різноманітність, процеси, з яких складається життя суспільства, можуть бути все ж таки зведені до певної кількості типів. І серед них обов'язково присутні міжособові, управлінські та виробничо-господарські процеси як всезагальні за характером.

До міжособових слід віднести перш за все майнові відносини, а сутність управлінських становлять організаційні відносини та процеси вибудовування системи дій для досягнення загальноновизначених цілей.

До виробничо-господарських правомірно відносити процеси виконання технологізованих інструментальних дій, результатом яких є реалізація прийнятих цілей. Всі ці процеси відбуваються одночасно й у взаємодії. Отже, в житті суспільства є інституціональний аспект, який забезпечує необхідну для його раціонального функціонування міру підпорядкування приватних інтересів суспільним. Дії та процеси, що мають суспільне значення, повинні здійснюватися таким чином, щоби вони узгоджувалися із суспільними інтересами. А ті, які покликані мати економічні наслідки, чиняться в інституціональних формах. Виокремлення інституціональних одиниць суспільства виправдовується необхідністю підтримання безперервності життєдіяльності суспільства через взаємодію його суб'єктів. Інститути й інші організаційні одиниці суспільства виникають та існують тільки завдяки тому, що являються умовами, які формують протікання процесів взаємодій людей, з яких складається життєдіяльність суспільства. Виразом цього є концепція економіки як інституціонального процесу. Саме інститути як сукупність формальних і неформальних норм та правил є тим середовищем, де реалізуються економічні інтереси та проявляються економічні закони. Водночас, інститути як фактори духовного, культурного, ідеологічного та політичного характеру формують зміст економічного механізму ринкової економіки. Як її інституціональні складові, саме вони обумовлюють процес становлення нового метасуб'єкта економіки – інститутів громадянського суспільства, які набирають все більшої сили в регулюванні соціально-економічних процесів. „Це такі інститути, як різного роду угоди, конференції, асоціації-спілки промисловців та підприємців, асоціації банкірів, торгово-промислові палати, профспілки, інститути соціального партнерства, товариства споживачів, екологічні рухи. Вони є активними учасниками та суб'єктами регулювання економічних і соціальних процесів” [4, с.5]. Те громадянське суспільство, що сьогодні формується і перебирає на себе більшість функ-

цій демократичного регулювання суспільно-економічних відносин, є результатом дії в першу чергу інституціональних, аніж суто економічних факторів.

Соціально-економічні перетворення можуть бути успішними тільки в разі забезпечення високоефективної інституціональної системи, яка б діяла за нормами, характерними для громадянського суспільства. Наше сьогоднішнє українське суспільство переживає докорінну ломку старих інституцій і розмите поки що формування нових. В Україні йде процес лише становлення базової інституціональної системи, що значно ускладнює цілі соціально-економічного розвитку і можливості їх реалізації. Адже в короткий історичний період необхідно забезпечити не тільки ліквідацію старої економічної, господарської системи, інститутів, в яких вона функціонувала, а й досягти такої якості нової системи, котра б сприяла інтеграції країни у світове співтовариство на рівноправній основі.

Будь-які інститути, що нині існують, є результатом процесів, які відбувалися в минулому, тому вони „...приспособлені до обставин минулого і не знаходяться у повній згоді з вимогами дійсного часу” [5, с.202]. Навіть у розвинених країнах сформована система інститутів не завжди знаходиться у повній відповідності до вимог часу і потребує постійних змін. В Україні ж донедавна були відсутні не лише суто економічні інститути, необхідні для нормального функціонування ринкової економіки, такі, як сучасна система відносин власності, конкуренція, фінансово-кредитна система тощо, а й сучасні суспільно-політичні й соціальні інститути, які б забезпечили ефективну, стійку економічну та позаекономічну мотивацію до праці. Існуючі ж інститути перестали виконувати свою функцію мотивації.

Отже, той досвід українського реформування, який вже накопичено, яскраво підтверджує стратегічну важливість інституціональних аспектів формування ринкової економіки. Це означає, що стратегія реформування української економіки має

бути зорієнтована на створення інституціонального середовища, яке б стимулювало економічне зростання на основі структурно-інноваційних перетворень, утвердження сучасної соціальної інфраструктури, механізмів соціально-ринкової економіки і, водночас, розв'язання суперечностей між економікою і суспільством. В рамках інституціональної теорії методологічно вирішується врахування і духовних, і морально-етичних, і соціально-культурних факторів в системі економічних відносин.

Залучення до наукового аналізу шляхів подальшого реформування перехідної економіки сучасної методології та провідних тенденцій розвитку теоретичного аналізу сприятиме запровадженню сучасного інституціонального інструментарію у дослідження суті та природи трансформаційних процесів, а також створюваних на їх основі соціально-економічних відносин та відповідних змін. І оскільки серед проблем, що вирішуються в процесі ринкової трансформації, центральне місце посідає завдання реформування відносин державної власності, саме дослідження цих процесів дає можливість з'ясувати соціально-економічний зміст системних зрушень у перехідній економіці України. Оскільки зміни відносин власності відбуваються в межах інституціональних перетворень, при їх аналізі важливо здійснювати „інституціональний зріз”. Але тут проблема в тому, що він торкається, так би мовити, „зовнішніх” форм існування економічних відносин привласнення, і фактично має справу переважно із правовими формами власності, тобто феномен власності як економічної категорії тут не вирішується.

Проблема умов функціонування системи відносин власності в ринковому середовищі потребує більш широкої постановки. Важливість цього міститься в тому, що в світлі формування нової інституціональної теорії, існує необхідність поєднання класичного бачення власності з інституціональними аспектами, метою чого є намагання наблизити результати теоретичних досліджень становлення інститутів

власності в процесі її трансформації „до робочого стану”. На нашу думку, нові підходи до розуміння власності з урахуванням досягнень інституціональної економічної теорії є підґрунтям у здійсненні реформування відносин власності.

Перехідні процеси як в суспільстві, так і в системі відносин власності, зокрема державної форми останньої, мають різноманітні аспекти розвитку в розумінні перетворення одного якісного стану в інший. Мається на увазі так званий феномен турбулентності якісних процесів, їх завихрень, зворотних напрямів, потокових помилок і відштовхувань, боротьби та взаємопроникнення якостей. Тому для трансформаційних процесів неминучою є перехідна (трансформаційна) криза, яка охоплює економіку і суспільство в цілому, завершуючи один тривалий період історичного розвитку та відкриваючи інший. [2, с.11]. Таким чином, складність і суперечливість трансформаційних процесів, що відбуваються не тільки в Україні, обумовлюють потребу аналізу домінуючої у свій час форми власності саме у стані переходу від однієї її системи до іншої.

Ідея трансформації системи власності невідривно пов'язана із створенням умов її реалізації, адже власність в ринковому середовищі для свого функціонування повинна мати інституціональне забезпечення. Ми виходимо з того, що проблема такого функціонального забезпечення власності відноситься до таких, яку можна назвати „загальними засадами”, а проблеми трансформування однієї системи відносин власності, (в якій мали місце її форми „неринкового гатунку”), в таку принципово іншу систему, що складає економічну основу ринкової економічної системи, - такі проблеми можна віднести до числа специфічних, тобто таких, що вирішуються лише у відповідних умовах.

Як відомо, в суспільстві завжди панує певний принцип привласнення, який обумовлює соціально-економічну природу цього суспільства. На його основі „визріває” форма власності, яка забезпечує поєднання факторів виробництва та досягнення

відповідних соціально-економічних цілей суспільства. В такому контексті можна стверджувати, що принцип привласнення є найбільш універсальним зв'язком, який потенційно присутній в суспільстві. Реалізація цього принципу здійснюється за допомогою відповідної форми власності та системи останньої і на її основі. Форми власності розкриваються у процесі привласнення, котрі проявляються як механізм реалізації переважаючого в суспільстві принципу привласнення через ту чи іншу систему організаційно-економічних відносин. Механізм реалізації організаційно-економічних відносин забезпечується їхнім нормативно-правовим оформленням, яке представлено у відповідній тріаді: володіння, розпорядження, користування.

Виходячи із такої схеми, правомірно говорити про те, що трансформація системи власності в якісно новий стан повинна включати вказані її аспекти в певній послідовності, а саме: спочатку заміну пануючого принципу привласнення, потім – перехід до відповідної йому соціально-економічної форми власності, за цим – конституювання механізму господарювання, що дозволить реалізувати цю форму практично, і, нарешті, - законодавче оформлення нових „правил гри” у формах володіння, розпорядження, користування.

Проведений нами в процесі вивчення кола наукових джерел з даної проблематики аналіз свідчить про те, що нині в економічній науці окрім класичного підходу до розуміння і методологічних засад дослідження власності є інші підходи. Зокрема, це спроби поєднати, синтезувати класичний з неоінституціональним підходом. Але слід зазначити, що складність тут полягає в тому, що ці напрямки базуються на різній методології, а власність як категорію та відповідні відносини в їх межах розглядають із зовсім різних точок зору.

Аналізуючи не тільки сучасну літературу, можна дійти до висновку, що має місце стійка тенденція не лише до поглиблення розуміння і прояснення змісту власності, а й навпаки, до відтворення суперечностей ще радянського періоду в її тлу-

маченні. „У російській та українській літературі, виданій за роки незалежності, - справедливо зауважує С.В.Мочерний, - дається, як правило, настільки різнобічне, нерідко суперечливе тлумачення категорії власність, що у її читачів не може сформуватися скільки-небудь позитивне розуміння цієї фундаментальної категорії” [3, с.250]. Знову, як і багато років тому, так і немає відповіді на самі елементарні питання: яка соціально-економічна природа і зміст власності, в тому числі і державної, чи обмежується власність лише юридичним трактуванням? До плюралізму яких відносин власності йде Україна?

Не розібравшись з подібними до цих елементарними, однак методологічно принциповими питаннями, не буде можливим конструктивне формування засад бажаної системи власності. Таким чином, за такої ситуації пізнання закономірностей становлення нових відносин власності як передумови налагодження нового механізму їх відтворення на мікро- та на макро-економічному рівнях також не буде продуктивним. А, з іншого ж боку, поки такий механізм не створений, не можна стверджувати, що нові економічні відносини власності вже склалися та функціонують на своїй власній основі.

Ми виходимо з того, що теоретико-методологічною основою та принципами дослідження проблем, пов'язаних з аналізом державної власності, мають стати цивілізаційна парадигма дослідження суспільних процесів, що відкриває шлях до використання інституціонального аналізу складних і динамічних трансформаційних процесів, що відбуваються в системі соціально-економічних відносин сучасного українського суспільства. В даному контексті відзначимо, що структурними одиницями пізнання при цьому є не дії або процеси, а інститути. Адже життєдіяльність суспільства, яка розглядається з точки зору процесів, що в ньому відбуваються, передбачає їх протікання в інституціональних формах, тобто у формах інституціональних процесів. Тому розв'язання проблем перехідного періоду і, зокрема,

проблеми трансформації державної власності як „базової платформи” формування приватного підприємницького сектору на основі тотального роздержавлення, з одного боку, є „некомпетентним романтизмом”, а з іншого, - стратегічно неконструктивним заходом. Романтизм тут у тому, що абсолютизуються ще класичні поняття вільної конкуренції, ідеальної ринкової рівноваги, традиційності інституціональних засад. Але нині все ще має місце в практиці, зі значною долею умовності, а точніше це гіпотетична теоретична посилка. Стратегічна неконструктивність такого підходу міститься в тому, що надання переваги програмам лібералізації та приватизації (особливо малої) без попередньої більш економічно логічної процедури реструктуризації великих державних підприємств у корпорації фактично означає зміщення пріоритетності об'єктивної тенденції зі сфери виробництва у сферу обігу. При цьому ігноруються і переваги корпоративних джерел економічного розвитку, тобто крупного виробництва. Адже в інституціональному визначенні корпоративне структуроутворення є організаційною угодою, за якою відповідна суб'єктна підсистема репрезентує і обслуговує інтереси даних інвесторів.

Тенденції формування і функціонування корпоративних відносин характеризують закономірності розвитку світової економіки і мають універсальний характер, що потрібно враховувати в наших умовах трансформації державної власності. Між тим українські варіанти її трансформації фактично спрямовували господарську підсистему на діаметрально протилежний вектор розвитку. По суті – це розвал великих виробничих і науково-виробничих комплексів, технологічно і економічно пов'язаних підприємств за принципами: банкрутство, розподіл, продаж, - що призвело і до розвалу інституціональної структури виробництва та появи неконкурентноспроможних суб'єктів ринку.

Нині вже зрозуміло, що ні така зміна форм власності, ні “ефемерна популяризація” ролі конкуренції не можуть змінити ситуацію. Необхідні конструктивні дії, які

формували б реальні засади для корпоративізації. До них належать забезпечення умов для: раціональної (з точки зору анти-монопольного законодавства) концентрації капіталу і виробництва; інтеграції промислового і фінансового капіталу; диверсифікації форм і напрямків діяльності; формування корпоративної вертикалі управління. Суттєвим у цьому зв'язку є досягнення теоретичної визначеності в питанні щодо "ефективного власника" та законодавче унормування його відповідного функціонування через забезпечення макроекономічних умов: системи оподаткування, наявності дієвої системи виконання контрактів тощо. Це дасть можливість побудувати і своєрідну шкалу ефективності різних форм трансформації державної власності.

Ринкова трансформація української економіки передбачає необхідність здійснення таких політико-економічних змін, які б сприяли її соціалізації. Оскільки вихідною складовою процесу трансформації нашої економіки в соціально орієнтовану до останнього часу були роздержавлення і приватизація державних підприємств, то найважливішими серед всіх інших проблем сучасного етапу формування нової моделі економіки України є проблеми подальшого дослідження політекономічної сутності процесу реформування відносин

процесу реформування відносин власності як домінуючої умови переходу до ринкової економіки.

Література

1. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України. - К.: Інформ.-видавн. Центр Держкомстату України, 2002.
2. Бодров В.Г. Трансформація економічних систем: концепції, моделі, механізми регулювання та управління. -. К., 2002.
3. Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження. - Львів, Світ, 2001.
4. Беляєв О.О., Бебело А.С., Масліченко С.О. Інституціональні складові формування ринкової економіки.- Наук. вісник Київського національного економічного ун-ту. Вип. 10, 2002.
5. Веблен Т. Теория праздного класса: Пер.с англ. – М.: Прогресс, 1984.

Статья поступила в редакцию 08.02.2005

Р.А. КОВАЛЕНКО,
Донецкий национальный технический университет
Е.А. ЧАУСОВСКАЯ,
Донецкий национальный университет

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ В ФОРМАТЕ КОНСТИТУЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

Экономические и политические обстоятельства последнего десятилетия в Украине, породившие целый комплекс проблем социального характера, привлекают повышенное внимание к опыту и теоретическим разработкам российских и западных ученых, в частности, по вопросам масштабов и форм государственного присутствия в экономике, роли Конститу-

ции и государства в целом в формировании социально-экономической модели общества.

Государство, так или иначе, всегда присутствует в экономике, формируя свое экономическое пространство независимо от правящего в нем режима. В зависимости

© Р.А. Коваленко, Е.А. Чаусовская, 2005